

**Р.Расулов.
Қ.Мўйдинов**

НУТҚ ВА ТЕРМИНОЛОГИЯ

Ҳозирги ижтимоий-иқтисодий ҳамда илмий – техник туб ўзгаришлар даврида жамият тараққиёти билан бевосита боғлиқ ҳолда янги-янги фанлар ва тушунчалар юзага келмоқда. Ўзбек тилида ҳам янги терминлар пайдо бўлмоқда, илгаридан ишлатилиб келинган қатор лексемалар янги маъно касб этмоқда. Демак, терминология соҳасида ҳам қатор муҳим масалаларни ҳал қилиш вазифаси турибди.

Бугунги кунда терминологиянинг амалий ва назарий масалаларини янада чуқурроқ ўрганиш, терминларни яратиш ва уларни қўллашни тил қонуниятлари асосида тартибга солиш давлат аҳамиятига молик муаммога айланди. Шунинг учун она тилимизнинг системасини янада теранроқ тадқиқ этиш, терминологиянинг турли масалаларини атрофлича ўрганиш ҳозирда муҳим ва жиддий масалалардан бири бўлиб қолди.

Ўзбек тилига Давлат тили мақоми берилгунга қадар ва у амал қила бошлагандан кейин матбуот ходимлари, ҳатто айрим тилшунослар Давлат тили ҳақидаги қонунни тўлиқ жорий этиш ўрнига, унинг айрим бандларига деярли эътибор бермай, кўпдан буён қўлланиб келинаётган ва омма нутқида сингиб кетган кўплаб терминларни, уларнинг мазмунини чуқур ўрганмай туриб, янгидан, нотўғри сўзлар, лексемалар билан алмаштира бошлашди. Ҳатто “термин”, “терминология” кабилар “атама”, “атамашунослик” лексемалар билан алмаштириб қўлланадиган бўлди, “атама”, “атамашунослик” каби тушунчаларнинг умумхарактерга эгаллиги эътиборга олинмади. Чунки “атама” дейилганда, ономастика (топонимия, антропономия, ойконимия кабилар)га алоқадор лексик бирликлар ҳам тушунилади. Шунга кўра аввалдан истеъмолда бўлган байнамингал “термин” ва “терминология” лексемаларини қўллаш мақсадга мувофиқдир.

Терминология муайян фаннинг тушунчалар системаси билан ўзаро муносабатда бўлган терминларнинг жами сифатида таърифланади. Ҳар қандай тушунчалар системасига муайян терминлар системаси тўғри келади. Терминологик системалар фан тараққиёти билан биргаликда ривожланиб боради. Терминлар умумистеъмолдаги сўзлардан фарқли равишда жорий қилиниб, уларнинг қўлланиши маълум даражада назорат остида бўлади. Ўз-ўзидан терминлар пайдо бўлиб қолмайди, аксинча, улар заруриятга айланган ҳолда “ўйлаб топилади”, “ижод қилинади”. Шунингдек, оддий сўздан фарқли равишда терминнинг маъноси контекстга боғлиқ бўлмайди, муайян лексема терминологик маъносида ва ўз терминологик майдонида қўлланадиган экан, айти маъно сақланиб қолаверади. Бироқ кўп маъноли терминларнинг аниқ маъносини ажратиш олиш учун контекстнинг зарурлиги шубҳа туғдирмайди.

Терминологик бирикмаларнинг кўп лексемалилиги, яъни улар компонентларининг сони нечтагача бўлиши кейинги йилларда терминшуносларнинг диққат – эътиборини жалб этиб келмоқда.

Ҳақиқатан ҳам кейинги йилларда миқдоран ортиб бораётган кўп компонентли брикма терминлар тушунча мазмунини тўлароқ ифодалашга хизмат қилса-да, уларни амалда қўллаш ва ёдда сақлаб қолиш анча ноқулайдир. Аслини олганда, бундай терминлар икки, нари борса уч, тўрт компонентдан иборат бўлиши лозимки, натижада, бирикма терминларнинг компонентлари, тегишли белгиларни тўлароқ акс эттириш мақсадида, аниқловчилар, сифатдошли ўрамлар қўшиш орқали ҳосил қилиниши керак. Бу тушунчани ифодалашнинг дастлабки босқичига хос ҳолат бўлиб, кейинчалик тушунча ҳақида муайян тасаввур юзага келгач, у қадар аҳамиятсиз белгиларни ифодалаган компонент (сўз)лар қисқартирилиши, бинобарин, термин ихчамроқ ҳолга келтирилиши мумкин. Бироқ бу жараён бошбошдоқлик, таваккалчилик асосида эмас, балки маълум қонун-қоидалар асосида мантиқий равишда амалга оширилиши лозим. Термин муаммоси ҳақида фикр юритар эканмиз, термин нима? деган аниқ саволнинг туғилиши табиийдир.

Термин касбий маъно билдирувчи, касбий тушунчани ифодаловчи ва шакллантирувчи айрим объектлар ва улар ўртасидаги алоқаларни муайян касблар нуктаи назаридан билиш ҳамда ўзлаштириш жараёнида ишлатиладиган сўз ёки бирикмадир.

Ҳақиқатан ҳам шундай, чунки ҳар бир соҳанинг, тармоқнинг термини борки, у ўша соҳа, тармоқ доирасида қўлланади, аниқроқ қилиб, касб – ҳунар эгасининг нутқини шакллантиради, ўзаро нутқий муомала учун шарт – шароит яратади.

Бу ўринда шуни қайд этиш лозимки, муайян касб – ҳунар ёхуд мутахассисликка эга бўлган кишилар кўпинча у ёки бу соҳанинг ўзига хос специфик терминлари билан иш кўради. Масалан, иқтисодчиларнинг ёзма ёки оғзаки нутқида картель, клиринг, товар обороти, майда мулкчилик, маблағ ажратиш, рента каби тор доирадагина қўлланиладиган терминларнинг ишлатилиши табиий ҳолдир. Ўз-ўзидан аёнки, бу хилдаги терминлар иқтисодиётдан узоқроқ бирор касб эгасининг нутқида ишлатилмайди. Шу билан бирга, иқтисодиёт соҳасининг қатор терминлари ҳам борки, улар муайян тил эгаларининг деярли барчаси нутқида баб-баравар ишлатилаверади.

Масалан, бозор, мол, савдо, савдо – сотиқ, пул, харидор, бозорчи, олиб-сотар, чайқовчи кабилар шулар жумласидандир.

Ҳар бир соҳанинг ўзига хос тушунчалари бор. Бу тушунчаларнинг жами шу соҳанинг тушунчалар системасини ташкил этади. Шу соҳага оид тушунчаларни ифодаловчи махсус терминлар ҳам мавжуд. Ана шу терминларнинг жами шу соҳанинг терминологик системасини ташкил этади, яъни шу соҳа терминологияси бўлади. Жумладан, математика, физика, биология, химия, тилшунослик, адабиётшунослик, медицина ва ҳоказо. Фанларнинг ўзларига хос терминлари мавжуд: қўшув, олув, квадрат, илдиз, тангенс, котангенс, синус, косинус; заряд, кучланиш, босим, ҳаво оқими, молекула, микроорганизм; морфология, сифат, эга, кесим, ўзак, негиз, қўшимча, аруз, ғазал, туроқ кабилар. Кўринадики, терминалогия «тор

маънода маълум бир соҳага оид махсус лексика» бўлса, «кенг маънода умумий луғат таркибининг айрим соҳаларда ишлатиладиган қисмидир» (С.Ф.Акобиров).¹

Терминларни қўллашда маълум камчиликлар содир бўлаётган экан, бунинг сабаблари ҳам мавжуддир: 1. Нутқ муаллифи терминнинг туб маъносини тўғри англаб етмайди. Натижада, уни мантиқан мос келмайдиган сўзлар билан бириктиради ва жумла тузади. Унингча, термин тўғри ишлатилгандай туюлади. Масалан: Унинг сочларидан келаётган жуда ингичка бир ҳиндий мушк иси бошимни айлантиради, гапида ингичка сўзи ўринсиз ишлатилган. 2. Муаллиф ўз нутқига жиддий эътибор бермайди, уни кузатмайди, унга баҳо бермайди. Натижада терминлар пала - партиш ишлатилиб юборилади. Баъзан эса онгли равишда мавжуд терминларни яхши билгани ҳолда анъанавий қўлланилиб келинаётган, ҳамма учун тушунарли бўлган терминлардан воз кечиб, ўзини шу фаннинг билимдони қилиб кўрсатиш мақсадида ҳеч ким учун тушунарли бўлмаган, қўлланилиши ўзини оқлаш - оқламаслиги ҳали номаълум бўлган терминларни қўллаш ҳоллари ҳам учрайди. Бу билан нутқ муаллифи ўзини гўё «янги нарса» айтган ҳисоблайди. 3. Тилни чуқур билмасак, унинг синтактик ва семантик имкониятларини эгалламаслик натижасида нутқда терминлар нотўғри ишлатилиб юборилади. 4. Сўз ясаши, жумладан, терминларнинг ясашиш қонун-қоидаларини яхши билмаслик натижасида нотўғри терминлар - сўзлар ҳосил қилинади ва уларнинг нутқда ишлатилиб юборилиши ҳам сўзловчи ва тингловчи ўртасидаги алоқани қийинлаштиради: «Шу яшаётган жойимда ножойлигимдан эмас нимаданлигини ўзим ҳам билмайман, тушунтирилиши, ammo...» (А.Аъзам).

Келтирилган мисолдаги ножой сўзининг ясашиши ғализдир. Чунки ўзбек тилида таркибида о унлиси бўлган ундош – унли -ундош таркибидаги бир бўғинли сўзларга но префикси қўшилиб, янги сўз ҳосил қилиш меъёр эмас: нонон, ножон ясашишлари учрамагани ҳолда нонсиз, жонсиз ёки бенон, бежон ясашишлари меъёр ҳисобланади. Бундан ташқари, баъзан, ҳар хил сабабларга кўра, термин яшашда, терминология талабларига зид иш тутилади. Маълумки, терминлар ихчам, айтилиши ва ёзилиши қулай бўлиши керак. Бунга зид равишда, масалан, физик хоссалар типиди термин ясашлар учрайди. 5. Баъзан мавжуд термин бор бўлгани ҳолда, уни билмаслик оқибатида, бошқа сунъий терминлар ҳосил қилиш ёки мавжуд терминни ўз мустақил қарашларига мос равишда ўзгартириш, айрим ҳолларда эса, тушунчани, ҳодисани ўз нуқтаи назаридан баҳолаган ҳолда уни мавжуд термин билан ифодалаш ҳоллари учрайди.¹

Мустақилликка эришганимиздан сўнг терминларни ўзбекчалаштириш йўлида бир қатор ютуқлар билан бирга маълум камчиликларга ҳам йўл қўйилди. Бир тушунчани ифодалаш учун турли сўзлар ишлатилди: район - ноҳия – туман; институт - олий илмгоҳ - олий таълимгоҳ - дорилмуаллимин;

¹ Р.Қўнғуров, Э.Бегматов, Ё.Тожиев. Ўша асар 151-бет.

¹ Р.Қўнғуров, Э.Бегматов, Ё.Тожиев. Ўша асар, 55-бет.

журнал – мажалла – жариди – ойнома – ойбитик; газета - рўзнома - хафтанома, кўналға - учаргоҳ - учардаргоҳ - тайёрагоҳ (аэропорт) каби. Атамаларни тартибга солиш бўйича «Атамашунослик қўмитаси» томонидан кўпгина хайрли ишлар амалга оширилди. Масалан: тилимизда муқобили ёки уни яшаш имкони бўлмаган ҳолларда байналмилал атамаларнинг ўзи ишлатилавериши тўғрисида шундай дейилади: «...кейинги тараққиёт давомида кўплаб машиналар, техника воситалари, илм-фан тушунчалари ўз номи билан ҳаётимизга кириб келган. Предмет ёки тушунчаларни ифодалайдиган бундай атамалар ўз сўзимиз бўлиб қолган ва луғат бойлигидан ўрин олган: трактор, автомобил, трамвай, аэропорт, атом, ядро, нейтрон, физика, техника кабилар»².

Шу бўлимда фикр юритилган лисоний ҳодисалардан маълум бўлдики, тил имкониятида шундай сўзлар борки, улар алоҳида муайян семантик майдон сифатида фан билан, фан тараққиёти билан фандаги янгиликлар, ўзгаришлар билан бевосита боғлиқ ҳолда юзага келади, яшайди. Маълумки, бундай сўзлар терминлар номи билан юритилиб, фан учун хизмат қилади. Аниқроғи, фан ҳақида сўз борар экан, уни терминсиз тасаввур қилиб бўлмайди. Чунки фаннинг «ҳаёти», фаолияти, «ижодкорлиги» термин орқалидир, термин биландир. Термин фаннинг кураш қуролидир, яратиш, яшаш қуролидир, унинг мавжудлигидир.

Термин ҳақида фикр юритилар ва унга изох берилар ҳамда унинг муҳим белги-хусусиятлари саналар экан, биринчи навбатда, унинг илмийлик хусусияти қайд этилиши, айтилиши, айни хусусиятнинг доминанта эканлиги айтилиши лозим. Чунки термин, даставвал, илмийлик хусусиятига - семасига (маъно компонентига) кўра ажралиб туради. Терминнинг қолган барча хусусиятлари: аниқлиги, бир маънолилиги, эмоционалликдан ҳоли эканлиги, қўлланиш қамровининг торлиги, чегараланганлиги кабилар унинг - илмийлик моҳиятидан, тушунчасидан келиб чиқади. Термин айнан мана шу нуқтасига кўра умумистеъмолдаги сўзлардан, атамалардан фарқ қилади, ажратилади.

Шунингдек, сўз, атама - кенг, умумий;

Термин - тор, хусусий;

Сўз, атама - нисбатан мавхум, абстракт;

Термин - аниқ, конкрет;

Сўз, атама - илмийлик тушунчасига (семасига эга эмас);

Термин - илмийлик тушунчасига (семасига) эга;

Атама - эскирган, нофаол;

Термин - фаол, ҳаракатчан;

Сўз - эмоционалликка, экспрессивликка эга;

Термин - эмоционалликка, экспрессивликка эга эмас;

Сўз - жамиятга, умумга, турли соҳа вакилларига оид;

Термин - фанга, фан вакилларига оид;

Сўз - алоқа қуроли;

² Ўзбек тили атамашунослиги. Фан, -Т.: 1992 й. 21 - бет.

Термин - фан қуроли;

Сўз-келиб чиқишига кўра бирламчи;

Термин - келиб чиқишига кўра иккиламчи. У жамият тараққиётининг муайян даврида фан билан, фан тараққиёти билан, фан фаолияти билан юзага келган.

Сўз - лексикада ўрганилади, лексикологиянинг текшириш объекти;

Термин - терминологик лексикага оид сўз сифатида терминологияда ўрганилади ва бошқалар.

Сўзнинг ҳам, терминнинг ҳам ҳаёти халқ билан, жамият билан боғлиқ. Чунки жамият бор экан, сўз ҳам, термин ҳам яшайверади, жамиятга, фанга хизмат қилаверади, муайян вазифани бажараверади.

Жамиятда, тил ва жамият диалектикасида терминларнинг қўлланиши, уларнинг турли сабабларга кўра лисоний жараёнга кириб келиши ва фаол ишлатилиши мутлақо табиий бўлиб, бу тил сиёсатининг, жамият тараққиётининг объектив, мантиқий, зарурий маҳсули ҳисобланади. Кириб келаётган терминларнинг ўзбекча муқобили бўлган тақдирда ҳам улардан воз кечиб бўлмайди. Уларни ҳам билишимиз ва улардан ҳам ўринли фойдаланишимиз лозим. Чунки улар дунё миқёсида фаоллиги билан, фан учун хизмат қилиши билан муҳимдир.

Шунингдек, жамият бор экан, фан, тараққиёт бор экан, уларнинг (терминларнинг) функционал қамрови, доираси кенгайиб бораверади. Бу жараён жамият тараққиётининг объектив маҳсули сифатида ижобий баҳоланиши лозим. Айни жараёнларнинг олдини олиш ва унга қарши асосиз кураш олиб бориш диалектик фалсафани - методологияни, тил ва жамият диалектик муносабатини тушунмаслик, назария билан амалиётнинг узвийлигини тан олмасликдир.

Хуллас, термин фан, техника, санъат, адабиёт, сиёсат кабиларнинг «вакили», фаолият қуроли, яшаш усули сифатида тилнинг лексик системасида алоҳида эътиборга, фан тараққиётида муҳим аҳамиятга эга бўлган фақат ўзигагина хос қатор хусусиятлари билан ажралиб турувчи, жамиятга, унинг тараққиётига фаол хизмат қилувчи ва жамият илмий тараққиёти даражасини кўрсатувчи муҳим мезондир, фан тараққиётининг энг асосий кўзгусидир.¹

Такрорлаш учун саволлар

1. Сўз ва атаманинг фарқи нимада?
2. Истиклолдан сўнг ўзбек терминологиясида қандай ўзгаришлар бўлди?

Таянч тушунчалар

Термин - бир маъноли сўз.

¹ Р.Расулов. Термин хусусиятлари. СамДУ ахборотнома. 2005. №2, 68-71-бетлар.

Атама - атоқли от; термин.